

The Epistemic Network of the Disciples of Ḥājj Mullā Hādī Sabzawārī and Its Role in the Formation and Development of Intellectual Sciences in Islamic Seminaries

Mohammad Mahdi Kamali¹

1. Assistant Professor, Department of Wisdom and Spirituality, Islamic Research Foundation, Mashhad, Iran. Email: kamali@irf-aqr.ac

Abstract

This study employs a historical-analytical framework to investigate the role of Hajj Mulla Hadi Sabzevari's disciples in transmitting and sustaining the rational sciences (al-‘ulūm al-‘aqliyya), particularly Islamic philosophy, within the intellectual milieu of the Qajar era. Central to this inquiry is how Sabzevari's circle functioned as a dynamic epistemic network, facilitating the development and enduring legacy of scholarly disciplines across Iran and key transregional intellectual hubs. Utilizing a network-oriented methodology anchored in historical and documentary evidence, this research maps the geographical and intellectual trajectories of Sabzevari's students. The findings demonstrate that, following Sabzevari's passing, the “Sabzevar School” persisted not as a static institution, but as a living, self-sustaining network of successive generations. Through scholarly migration, pedagogical efforts, prolific authorship, and the mentorship of new scholars, this network effectively facilitated the transmission and reproduction of disciplines—including logic, philosophy, traditional mathematics, and astronomy—across major cities such as Tehran, Mashhad, Isfahan, Shiraz, Semnan, Quchan, and Najaf. This phenomenon exemplifies a “decentralized transmission of knowledge” within the Islamic intellectual tradition, revealing that the longevity of a scholarly school often relies less on formal institutions than on the vitality of interpersonal educational networks.

Keywords: Ḥājj Mullā Hādī Sabzawārī, knowledge network, Sabzevari's disciples, transmission of knowledge, rational sciences, Sabzevar School.

Introduction

The philosophical school of Sabzevar, founded in the mid-thirteenth century AH through the efforts of Ḥājj Mullā Hādī Sabzawārī, constitutes a pivotal link in the continuity and reproduction of *ḥikmat-i muta‘āliyah* (Transcendent Philosophy) in Iran and the broader Shī‘ī world. Although this school emerged geographically removed from the official centers of power and Qajar state institutions, it gradually coalesced into an extensive network of masters and disciples. This network played a decisive role in the expansion of the rational sciences—particularly Islamic philosophy—not only within Iranian urban centers but also in transregional hubs of scholarship, such as Najaf. Contrary to the common assumption that the vitality of “schools” is to be sought solely in formal educational institutions, the dynamism of knowledge within the Iranian seminary (*hawza*) tradition is sustained primarily through the intimate human and ethical bonds between master and disciple. From the perspective of the sociology of knowledge, understanding the evolution of an intellectual tradition is impossible without analyzing the human network that sustains it. Within this framework, the Sabzevar School may be conceptualized as an “epistemic network” wherein the master-disciple relationship serves as the principal nexus for the transmission of *ḥikmah*. Sabzawārī's students functioned as essential intermediary links; within their respective intellectual milieus, each assumed the responsibility of continuing, teaching, and interpreting *ḥikmat-i muta‘āliyah*. Ḥājj Mullā Hādī Sabzawārī himself was a distinguished disciple of Mullā Ismā‘īl Wāḥid al-‘Ayn and Mullā ‘Alī Nūrī—scholars who,

University of Tehran

through earlier masters, were directly connected to Mullā Ṣadrā. Viewed in this light, the Sabzevar School does not represent a historical rupture; rather, it is the continuation of a genealogy that traces back to Mullā Ṣadrā and, through antecedent links, to the philosophical traditions of Ibn Sīnā and al-Fārābī. By adhering to this traditional paradigm of knowledge transmission, Sabzavārī's students disseminated the Islamic philosophy they had acquired from their master from Sabzevar to various intellectual seats, including Tehran, Mashhad, Isfahan, and Shiraz. In this process, each student was not merely a passive conveyor of philosophical doctrines; rather, each functioned as an active node within the network of rational sciences. Through teaching, writing, and the mentorship of new scholars, they actively contributed to the formation and consolidation of burgeoning philosophical and scholarly circles.

Research Findings

The findings of this study indicate that the philosophical school of Hakīm Sabzawārī, following his demise, extended far beyond the city of Sabzevar. It profoundly influenced diverse intellectual centers across Iran—including Tehran, Mashhad, Isfahan, Shiraz, and Gonābād—and reached notable outposts abroad, most significantly Najaf. This expansion did not conform to a singular, uniform model; rather, it was modulated by the specific scientific and cultural idiosyncrasies of each region. Consequently, the school manifested a distinct character in every environment, aligning with the local pedagogical structures and cultural milieus. In Tehran, the broad presence of Sabzawārī's disciples alongside established seminary scholars significantly bolstered the vitality of that milieu. In Mashhad, the pedagogy of his students effectively mitigated the earlier stagnation in the rational sciences, thereby fostering a flourishing era for the field. In Isfahan and Shiraz, the presence of these disciples ensured the continuation of philosophical instruction within existing scholarly frameworks, allowing the current of *ḥikmah*—following the passing of the grand masters—to remain coherent and sustained. In Gonābād, Sufi and ascetic orientations became more pronounced, facilitating a unique synthesis between philosophy and *ṭarīqah*. Finally, in Najaf, the legacy of the Sabzevar School contributed, alongside other factors, to the formation of the “Najaf Sufi School”; furthermore, it penetrated—albeit in a limited yet substantive manner—the rational structure of *uṣūl al-fiqh* (principles of jurisprudence), thereby shaping the intellectual trajectory of figures such as Ākhūnd Khorāsānī and his cohort.

Conclusion

Based on the evidence presented, it becomes clear that Hājī Mullā Hādī Sabzawārī, by establishing a structured educational system centered on *ḥikmat-i muta'āliyah* in Sabzevar and by training a cohort of distinguished disciples, played a pivotal role in the continuity and proliferation of the rational sciences during the Qajar period. This influence was realized primarily through a decentralized human network of disciples and their successors, which facilitated not only philosophy but also the transmission of logic, astronomy, mathematics, and mysticism. Accordingly, it may be argued that the Sabzevar School transcended its status as a local scholarly domain, evolving into an influential hub for the transmission and re-production of rational sciences across a vast geographic expanse. The persistent teaching of foundational texts, such as *Sharḥ al-Manẓūmah*, across multiple centers serves as a historical marker of this mode of transmission. From this perspective, the Sabzevar School provides a compelling case study within the history of Iranian science,

demonstrating how an educational current can persist over generations through informal human circles, thereby ensuring the enduring relevance of a philosophical tradition.

Cite this article: Kamali, M. M. (2026). The Epistemic Network of the Disciples of Ḥājj Mullā Ḥādī Sabzawārī and Its Role in the Formation and Development of Intellectual Sciences in Islamic Seminaries. *Philosophy and Kalam*, 59 (1), 127-152. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI:<https://doi.org/10.22059/jitp.2026.408253.523686>

Article Type: Research Paper

Received: 16-Dec-2025

Received in revised form: 17-Feb-2026

Accepted: 30-Jun-2026

Published online: 21-Sep-2026

شبکه معرفتی شاگردان حاج ملاهادی سبزواری و نقش آن در تکوین و توسعه علوم عقلی در حوزه‌های علمی

محمد مهدی کمالی^۱

۱. استادیار، گروه حکمت و معنویت، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ایران. رایانامه: kamali@irf-aqr.ac

چکیده

این پژوهش با رویکردی تاریخی-تحلیلی به بررسی نقش شاگردان حاج ملاهادی سبزواری در گسترش و تداوم علوم عقلی، به‌ویژه فلسفه اسلامی، در حوزه‌های علمی دوره قاجار می‌پردازد. پرسش اصلی آن است که چگونه حلقه شاگردان حکیم سبزواری توانست شبکه‌ای پویا از انتقال معرفت پدید آورد و در شکل‌گیری و پایداری حوزه‌های علمی ایران و برخی مراکز علمی فرامرزی مؤثر شود. داده‌های تحقیق بر پایه منابع تاریخی و کتابخانه‌ای گردآوری شده و پیوندهای علمی شاگردان از منظر جغرافیایی و فکری مطالعه شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مدرسه سبزواری پس از درگذشت مؤسس خود، در قالب شبکه‌ای زنده از شاگردان و شاگردان شاگردان تداوم یافت که از طریق مهاجرت علمی، تدریس، تألیف آثار و تربیت نسل‌های بعدی، به انتقال و بازتولید دانش‌هایی چون منطق، فلسفه، ریاضیات قدیم، هیئت و برخی شاخه‌های علوم نقلی-عقلی در شهرهایی چون تهران، مشهد، اصفهان، شیراز، سمنان، قوچان و نجف کمک کرد. حوزه فلسفی حکیم سبزواری نمونه‌ای از «انتقال غیرمتمرکز علم» در سنت علوم اسلامی به شمار می‌آید و نشان می‌دهد که دوام یک مکتب علمی، بیش از آنکه به نهادهای رسمی وابسته باشد، به پویایی حلقه‌های انسانی و آموزشی متکی است.

کلیدواژه‌ها: حاج ملاهادی سبزواری، شبکه معرفتی، شاگردان سبزواری، انتقال علم، علوم عقلی، مدرسه سبزواری.

استناد: کمالی، محمد مهدی (۱۴۰۵). شبکه معرفتی شاگردان حاج ملاهادی سبزواری و نقش آن در تکوین و توسعه علوم عقلی در حوزه‌های علمی. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۹ (۱)، ۱۲۷-۱۵۲.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۸

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۹

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jtp.2026.408253.523686>

مقدمه

مدرسه فلسفی سبزواری که به همت حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۱۲-۱۲۸۹ق) در میانه قرن سیزدهم قمری بنیاد یافت، یکی از مهم‌ترین حلقه‌های تداوم و بازتولید حکمت متعالیه در ایران و جهان تشیع است. این مدرسه، هرچند در شهری دور از مراکز رسمی قدرت و نهادهای دولتی قاجار شکل گرفت، اما به تدریج به شبکه‌ای گسترده از شاگردان و مدرّسان تبدیل شد که در گسترش علوم عقلی به ویژه فلسفه اسلامی، نه تنها در شهرهای ایران، بلکه در مراکز علمی فرامرزی چون نجف نیز نقش مؤثر ایفا کردند.

در روزگار قاجار، پس از افول تدریجی حوزه فلسفی اصفهان، حاج ملاهادی سبزواری توانست با احیای مباحث صدرایی و تنظیم آموزش فلسفه در قالبی منسجم، روح تازه‌ای در حکمت اسلامی بدمد. حلقه درس او در سبزواری، با جذب طلاب از سراسر ایران و سرزمین‌های مجاور، به یکی از مهم‌ترین مراکز تدریس فلسفه اسلامی بدل شد. شاگردان او، که بسیاری از آنان از اقصای نقاط کشور آمده بودند، پس از فراغت از تحصیل به زادگاه خود بازگشتند و کرسی تدریس فلسفه برپا کردند؛ از این طریق، آموزه‌های استاد در جغرافیای فکری و فرهنگی متنوعی از تهران و مشهد تا اصفهان و شیراز و حتی نجف گسترش یافت.

برخلاف تصور رایج که حیات مکتب‌ها را صرفاً در نهادهای رسمی آموزشی جست‌وجو می‌کند، در سنت حوزه‌ای ایران و جهان اسلام، پویایی معرفت از رهگذر پیوندهای انسانی و اخلاقی میان استاد و شاگرد استمرار می‌یابد. فلسفه ملاهادی سبزواری نیز در همین چارچوب فهم‌پذیر است. پژوهش‌های گذشته، هرچند به شرح و تحلیل آراء فلسفی سبزواری در آثاری چون شرح منظومه و اسرارالحکم پرداخته‌اند، اما کمتر به سازوکار اجتماعی و معرفتی تداوم حوزه فلسفی او از طریق شاگردان توجه داشته‌اند. از دیدگاه جامعه‌شناسی علم، فهم پویایی یک سنت فکری بدون تحلیل شبکه انسانی انتقال‌دهنده آن ممکن نیست.

مفهوم «شبکه معرفتی» (epistemic network) در جامعه‌شناسی علم به ساختار ارتباطی میان استادان، شاگردان و حلقه‌های علمی اطلاق می‌شود که از طریق آن دانش و اندیشه از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. بر این اساس، تداوم علم بیش از آن که به نهادهای رسمی وابسته باشد، از رهگذر شبکه‌های ارتباطی میان عالمان تحقق می‌یابد (Merton, 1973: 293). همچنین بقا و استمرار یک سنت علمی به پایداری شبکه اجتماعی و زبانی حاملان آن بستگی دارد؛ زیرا دانش صرفاً در متون خلاصه نمی‌شود، بلکه در کنش و گفت‌وگوی کسانی استمرار می‌یابد که آن را می‌آموزند و بازتولید می‌کنند (Hacking, 2002: 74).

در این چارچوب، «مدرسه سبزواری» را می‌توان نوعی شبکه معرفتی دانست که در آن رابطه استاد و شاگرد محور اصلی انتقال حکمت بوده‌است. شاگردان سبزواری نقش حلقه‌های واسطه را ایفا کردند و هر یک در محیط فکری خویش به تداوم، تدریس و تفسیر حکمت متعالیه پرداختند.

در حوزه‌های علمی سنتی، انتقال علم همواره با مفهوم سلسله مشایخ علمی همراه بوده‌است؛ سنتی که بر پیوند زنده استاد و شاگرد استوار است و نوعی «سلسله معرفتی» پدید می‌آورد که در آن، دانش نه صرفاً از طریق متن، بلکه به‌صورت سینه‌به‌سینه و در بستر زیست علمی منتقل می‌شود. در این چارچوب، هر حلقه علمی، استمرار و تجسم حلقه‌های پیشین به شمار می‌آید و تعلیم و تعلم حضوری، افزون بر یک روش آموزشی، ضامن اصالت و پایداری معرفت تلقی می‌شود.

حاج ملاهادی سبزواری خود دانش‌آموخته حوزه مشهد و اصفهان بود و از شاگردان برجسته ملا اسماعیل واحدالین (سبزواری، ۱۳۵۹: ۲۱-۲۳) و ملاعلی نوری (همان) به‌شمار می‌رفت؛ استادانی که از طریق آقا محمد بیدآبادی و مشایخ پیشین، به ملاصدرا، بنیان‌گذار حکمت متعالیه، اتصال می‌یافتند (صدوقی سها، ۱۳۸۱: ۹۶). از این منظر، مدرسه سبزواری نه یک گسست تاریخی، بلکه امتداد زنجیره‌ای است که ریشه‌های آن به ملاصدرا و از طریق حلقه‌های پیشین‌تر، به سنت فلسفی ابن‌سینا و فارابی بازمی‌گردد.

شاگردان سبزواری نیز با تداوم همین منطق سنتی انتقال علم، فلسفه اسلامی را که نزد حاج ملاهادی سبزواری آموخته بودند، از سبزواری به حوزه‌های مختلفی چون تهران، مشهد، اصفهان، شیراز و دیگر مراکز علمی منتقل کردند. در این فرایند، هر شاگرد نه صرفاً ناقل آموزه‌های فلسفی، بلکه به‌مثابه یک گره فعال در شبکه انتقال علوم عقلی عمل می‌کرد؛ گرهی که با تدریس، تألیف و تربیت شاگردان جدید، به شکل‌گیری و تثبیت حلقه‌های تازه‌ای از حوزه‌های فلسفی و علمی انجامید. بر اساس این دیدگاه، مسئله اصلی مقاله حاضر چنین است: شبکه شاگردان حاج ملاهادی سبزواری چگونه در انتقال و گسترش فلسفه اسلامی در حوزه‌های ایران و فراتر از آن، به‌ویژه در نجف، عمل کرده‌است و چه عواملی موجب تفاوت میزان تأثیر این مدرسه در مناطق گوناگون شده‌است؟

فرضیه پژوهش آن است که مدرسه سبزواری را می‌توان مصداقی روشن از «شبکه معرفتی» دانست. این مدرسه پس از درگذشت مؤسس خود اگرچه در سبزواری با افول مواجه شد، لیکن توسط شاگردان و شاگردان شاگردان در جغرافیایی فراتر از سبزواری استمرار یافت و از طریق مهاجرت علمی، تأسیس یا احیای مراکز فلسفی، تألیف و شرح متون حکمی، و تربیت نسل‌های تازه از فلاسفه توانست میراث فلسفه اسلامی را در سراسر ایران و جهان تشیع بسط دهد.

اهمیت تحقیق حاضر در آن است که نشان می‌دهد در سنت علمی ایران، استمرار یک مکتب فکری بیش از هر چیز به پویایی روابط انسانی و اعتماد علمی میان استاد و شاگرد وابسته‌است، نه به حمایت‌های نهادی یا سیاسی. از این رو، مدرسه سبزواری الگویی از «انتقال غیرمتمرکز معرفت» در سنت اسلامی به شمار می‌رود؛ الگویی که در آن، دانش از مسیر اشخاص جریان می‌یابد، نه از ساختارها.

پژوهش کنونی با روشی توصیفی-تحلیلی و با رویکردی تاریخی، به بررسی نقش شاگردان سبزواری در انتقال فلسفه اسلامی به مراکز مختلف می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این شبکه انسانی توانست حوزه‌های فلسفی ایران—از تهران، مشهد، اصفهان و شیراز گرفته تا مراکز فرامرزی چون نجف—را در پیوندی زنده و پویا قرار دهد و زمینه استمرار حکمت متعالیه را در سده‌های اخیر فراهم سازد.

پیشینه پژوهش

درباره حاج ملاهادی سبزواری، اندیشه‌ها، آثار و جایگاه او در تاریخ حکمت اسلامی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته‌است. دو کتاب «حکیم سبزواری، زندگی-آثار-فلسفه» (رضانژاد، ۱۳۷۱)، «بنیاد حکمت سبزواری یا تحلیلی تازه از فلسفه حاج ملاهادی سبزواری» (ایزوتسو، ۱۳۵۹) و همچنین مقاله «تأملی در مکتب فلسفی سبزواری و تبیین برخی ابتکارات آن» (خدری ۱۴۰۱) از جمله این آثار است. بخش مهمی از این مطالعات به معرفی شخصیت و آثار او و تحلیل دیدگاه‌های فلسفی، عرفانی و منطقی وی اختصاص دارد. این مطالعات، شناخت نسبتاً گسترده‌ای از شخصیت علمی و نظام فکری سبزواری فراهم کرده‌اند، اما عمدتاً بر شخص سبزواری و آرای او متمرکزند و کمتر به چگونگی انتقال این میراث از طریق شاگردان پرداخته‌اند.

در میان پژوهش‌هایی که به روابط علمی و جغرافیای انتقال حکمت سبزواری نزدیک‌ترند، مقاله «تأثیر حکیم سبزواری بر مکتب تهران، تداوم مکتب فلسفی اصفهان قاجاری» (سامی و رحیمیان، ۱۳۹۷) اهمیت بیشتری دارد. نویسندگان در این مقاله، تأثیر حضور سبزواری و شاگردان او را در تداوم سنت فلسفی اصفهان و شکل‌گیری و گسترش مکتب تهران بررسی کرده‌اند. این پژوهش از حیث توجه به ارتباط میان حوزه‌های فلسفی و انتقال میراث سبزواری با پژوهش حاضر قرابت بیشتری دارد، اما قلمرو آن عمدتاً به نسبت سبزواری با دو حوزه اصفهان و تهران محدود است و شبکه شاگردان او را به صورت مستقل و در گستره جغرافیایی وسیع‌تر بررسی نمی‌کند.

همچنین در برخی پژوهش‌ها و منابع تاریخی، زندگی و فعالیت علمی شاگردان سبزواری به صورت موردی بررسی شده‌است. دو مقاله «نویافته‌هایی از شاگردان حاج ملاهادی سبزواری» (شجاعی، ۱۴۰۰) یا «حاج میرزا حسین علوی سبزواری» (امین، ۱۳۵۶) از این دست شمرده می‌شود. در این آثار، اطلاعات ارزشمندی درباره استادان، شاگردان، محل تحصیل و محل فعالیت برخی از آنان ارائه شده که برای بازسازی روابط علمی این دوره قابل استفاده‌است. با این حال، این اطلاعات غالباً در قالب زندگی‌نامه‌های منفرد یا مطالعات مربوط به یک حوزه خاص عرضه شده و کمتر در قالب یک شبکه به یکدیگر پیوند خورده‌اند.

در مجموع در پژوهش‌های موجود، مطالعه‌ای که به‌طور مشخص شبکه شاگردان سبزواری، مسیرهای جغرافیایی انتقال آنان، ارتباط میان شاگردان و شاگردان شاگردان و نقش این شبکه در

تداوم و گسترش علوم عقلی در حوزه‌های مختلف ایران و نجف را موضوع اصلی خود قرار داده باشد، مشاهده نمی‌شود. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از داده‌های پراکنده موجود در منابع تاریخی و تذکره‌ای، می‌کوشد این خلأ را با بازسازی شبکه انتقال معرفت از سبزواری به دیگر مراکز علمی و بررسی کارکرد آن در تداوم علوم عقلی، جبران نماید.

۱. دانش‌آموختگان مدرسه فلسفی سبزواری در دیگر حوزه‌های فلسفی

بررسی حوزه فلسفی حاج ملاهادی سبزواری نشان می‌دهد که حکمت اسلامی از طریق شاگردان مستقیم و غیرمستقیم او به مجموعه‌ای از حوزه‌های علمی در ایران و حتی خارج از مرزهای آن راه یافت. در میان این مراکز، پنج حوزه فلسفی تهران، مشهد، اصفهان، شیراز و نجف بیشترین نقش را در تداوم و گسترش حکمت ایفا کردند. در هر یک از این شهرها، شماری از شاگردان برجسته سبزواری به تدریس، تألیف و تربیت نسل‌های تازه از فلاسفه پرداختند و به این ترتیب، حلقه‌های تازه‌ای از انتقال معرفت پدید آوردند. تحلیل این حوزه‌ها نشان می‌دهد که هر یک از آن‌ها، با ساختار و اقتضائات محلی خود، نقش متفاوتی بر عهده داشتند.

۱-۱. حوزه تهران

تهران در نیمه دوم قرن سیزدهم قمری به واسطه حضور حکیمان عالی مرتبه به نقطه ثقل تعلیم و تعلم فلسفه اسلامی در جهان اسلام بدل شد. این شهر، که پیش‌تر با مهاجرت ملاعبدالله زنوزی از شاگردان ملاعلی نوری در عصر فتح‌علی‌شاه قاجار بنیان فلسفی یافته بود، در زمان قاجار میانه و متأخر، به‌ویژه پس از رحلت حاج ملاهادی (۱۲۸۹ق)، کانون تازه‌ای از علوم عقلی در ایران شد. مهاجرت گسترده شاگردان سبزواری به تهران از یک‌سو سبب رکود نسبی حوزه سبزواری، و از سوی دیگر، موجب تقویت کم‌نظیر حوزه تهران گردید. این جریان، مصداق روشنی از «انتقال معرفت از طریق مهاجرت علمی» است که در سنت فلسفی ایران بارها تکرار شده‌است.

به لحاظ تحلیلی، حلقه شاگردان سبزواری در تهران را می‌توان به سه لایه تقسیم کرد:

۱. حلقه مدرسان اصلی که کرسی رسمی تدریس داشتند،
۲. حلقه شاگردان میانی که ضمن تأثیرپذیری از مکتب سبزواری، به شاگردی نزد حکمای تهرانی مانند جلوه و قمشه‌ای پرداختند،
۳. حلقه مهاجران موقت که برای مدت کوتاهی در تهران اقامت داشتند اما با تدریس، بحث و گفتگو، پیوند معرفتی دو حوزه را استوار کردند.

در لایه نخست، میرزا محمدحسین سبزواری (۱۳۱۸ق) معروف به حکیم ریاضی درخشان‌ترین چهره این انتقال بود. وی پس از هجرت به تهران، در مدرسه عبدالله‌خان تدریس فلسفه، را آغاز کرد. بررسی گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در حلقه درسی وی، علوم ریاضی و هیئت قدیم در کنار

حکمت صدرایی تدریس می‌شده‌است (شیرازی، ۱۳۱۹، ۳: ۲۳۷). روش تدریس او، که بر امتزاج برهان فلسفی و محاسبه ریاضی استوار بود، سبب جذب طیف وسیعی از طلاب علوم عقلی شد. بدین ترتیب، حوزه حکمی سبزواری صرفاً ناقل فلسفه نظری نبود، بلکه در انتقال بسته‌ای از علوم عقلی شامل طبیعیات، هیئت و و ریاضیات نیز نقش داشت.

گزارش صاحب طرائق الحقایق از ازدحام طلاب در مجلس درس وی (شیرازی، ۱۳۱۹، ۳: ۲۳۷)، گویای پویایی بی‌سابقه این حلقه است. از حیث جایگاه تاریخی، میرزا محمدحسین در کنار آقاعلی مدرس، آقامحمدرضا قمشه‌ای و میرزا ابوالحسن جلوه، یکی از چهار رکن اصلی حکمت تهران (حکمای اربعه) شناخته شد. شاگردان برجسته‌اش، مانند حکیم هیدجی (صدوقی‌سها، ۱۳۵۹: ۱۷۰)، میرزا ابراهیم ریاضی زنجانی (حقیقت، ۱۳۸۹: ۶۰۱)، میرزا علی اکبر حکمی یزدی (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲۹)، شیخ عبدالحسین رشتی، حاج فاضل یزدی، حاج ملا زمان طبرسی (صدر، بی‌تا، ۳: ۸۲)، سید محمد تنکابنی (معلم حبیب آبادی، ۱۳۶۲، ۶: ۲۱۶۳)، شیخ مولی محمد زمان مازندرانی، محمد جواد نهاوندی منجم (مدّرس گیلانی، ۱۳۸۴: ۵۹)، صدرالافاضل دانش شیرازی و حاج فاضل رازی طهرانی (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۴۷۶) در تداوم این مکتب نقشی تعیین‌کننده داشتند.

در کنار وی، ملا اسماعیل سبزواری (۱۲۹۵ق) یکی دیگر از شاگردان ممتاز حاجی بود که با مهاجرت به تهران، در مدرسه شیخ عبدالحسین طهرانی کرسی تدریس فلسفه و شرح اسفار را بر عهده گرفت (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲۹). وی از نظر شیوه بیان و دقت فلسفی، در میان شاگردان حاجی جایگاهی ممتاز داشت و به‌گفته معاصران، پس از خود استاد، کسی اسفار را با چنین عمق و دقتی تدریس نکرد (شیرازی، ۱۳۱۹، ۳: ۲۳۷). شاگرد مشترک او و حاجی، سید احمد ادیب پیشاوری، از حلقه‌های واسط میان دو حوزه سبزواری و تهران بود که خود بعدها از استادان ادبیات و فلسفه در پایتخت شد (آشتیانی، ۱۳۴۲: ۹۳؛ شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۲۸).

از دیگر حاملان این جریان، ملا محمد و ملا محمدصادق طهرانی بودند که در مدرسه نظام‌الدوله تدریس می‌کردند. این دو برادر، با آنکه آثار مکتوب چندانی از خود برجای نگذاشتند، اما نقش مهمی در پیوند دروس فلسفی سبزواری با نظام آموزشی رسمی تهران داشتند (فراهانی و بهبودی، ۱۳۸۸، ۳: ۵۶۸). شواهد تاریخی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵: ۱۶۴) نشان می‌دهد که حتی ناصرالدین شاه قاجار نیز وقتی حکیم سبزواری کتاب اسرار الحکم را به نام او نگاهشت، اراده مذاکره و بحث از محتوای این کتاب را با ملا محمد داشته‌است، که این خود نشانه نفوذ فکری شاگردان حاجی در دربار و فضای فکری پایتخت است.

میرزا اسدالله سبزواری (متوفی نیمه اول قرن ۱۴) نیز از دیگر شاگردان حاجی بود که به تهران آمد و در آنجا به تدریس حکمت پرداخت (صدوقی‌سها، ۱۳۵۹: ۱۲۵). اهمیت وی نه فقط در تدریس، بلکه در ارتباط با مستشرقان است: ادوارد براون که سالی در ایران به سر برد، اطلاعات مربوط به حاج

ملاهادی و فلسفه اسلامی را عمدتاً از طریق وی فراگرفت (براون، ۱۳۸۱: ۱۱۴، ۱۶۳، ۱۷۰). این مورد، یکی از نمونه‌های مستند انتقال بین‌فرهنگی حکمت ایرانی از طریق شاگردان حاجی است.

در اواخر قرن سیزدهم، میرزا شمس‌الدین لواسانی (۱۲۵۳-۱۳۳۶ق) معروف به حکیم الهی ثانی نیز پس از تحصیل در سبزوار، به تهران بازگشت و در مدرسه سعدیه (قنبرخان) به تدریس حکمت، کلام و ریاضیات پرداخت (شیرازی، ۱۳۱۹، ۳: ۲۹۹؛ الهی، امیر سعید، ۱۳۹۳: ۲۲). حاجی به او اجازه تدریس اسفار و شرح منظومه داده بود و او را «فرزند شمس‌الدین» خطاب می‌کرد (الهی، صدرالدین، ۱۳۷۱: ۸۴). حلقه درسی او یکی از پرثمرترین مجالس حکمت در تهران به‌شمار می‌رفت و شاگردان زیادی از جمله شیخ محمد فانی سمنانی (برقی، ۱۳۸۶، ۱۱: ۱۰۹؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۴۸۰)، شیخ محمد علی لواسانی (همان: ۱۸۲)، نزد او به تحصیل پرداختند.

چهره شاخص دیگر، میرزا علینقی سبزواری (صدرالعلماء) بود که پس از تحصیل در سبزوار، به درس میرزای جلوه در تهران رفت. گفت‌وگوی معروف او با جلوه درباره «سواد اعظم» که در منابع آمده^۱، بازتاب خودآگاهی شاگردان حاجی نسبت به برتری معنوی مدرسه سبزوار و شخص حکیم سبزواری بر صرف حضور در نهادهای شهری مثل تهران است. وی نیز بعدها در تهران تدریس کرد و در پایان عمر در جوار آرامگاه استادش در سبزوار دفن شد (رضانژاد، ۱۳۸۷، ۱: ۲۲۷).

همچنین آقا میرزا محمد حکیم الهی از شاگردان دوره نخست حکیم در سبزوار است که به تهران آمده و حوزه درس دایر می‌کند. ادیب پیشاوری نزد وی تلمذ نموده‌است (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۳۲؛ رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۲۵).

در لایه دوم و سوم، افرادی مانند میرزا حسین علوی سبزواری (معلم حبیب آبادی، ۱۳۶۲، ۶: ۱۸۹۶)، ملاحی سمنانی (برقی، ۱۳۸۶، ۱۱: ۱۰۹)، ملاحسین بشرویه‌ای (فروزانفر، ۱۳۹۰: ۲؛ افشار، ۱۳۴۰)، ادیب پیشاوری (مرسلوند، ۱۳۷۶، ۱: ۱۰۷؛ مدرّس گیلانی، ۱۳۸۴: ۳۵)، میرزا محمدمهدی قمشه‌ای (رضا نژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۶؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۳۰۵)، سید عبدالله موسوی زنجان (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۷)، ملاحسین مکّفر (افشار، ۱۳۸۰، ۲: ۷۹۴-۷۹۵)، سید ابوطالب زنجان (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۲۵) و احمد بن اسماعیل ریاضی قرار دارند (قمشه‌ای، ۱۳۷۸: ۱۲). برخی چون علوی و سمنانی مدتی در تهران تدریس کردند و سپس به زادگاه خود بازگشتند؛ برخی چون قمشه‌ای و ادیب پیشاوری، پل ارتباطی میان مکتب سبزواری و جریان‌های فکری تهران و اصفهان

۱. میرزا علینقی سبزواری بعد از گذراندن دوره‌های متعدّد درس حکیم سبزواری؛ به تهران آمد و به درس میرزای جلوه راه یافت. پس از اشکال‌های بسیاری که سر درس بر میرزای جلوه می‌کند؛ میرزای جلوه از او می‌پرسد: در کجا تحصیل کرده‌ای؟ وی می‌گوید در سبزوار و در محضر حکیم سبزواری؛ میرزای جلوه از باب تعریض به او می‌گوید: افسوس که در سواد اعظم درس نخوانده‌ای و او که از این حرف جلوه بر آشفته می‌گردد در پاسخ می‌گوید سواد اعظم انسان کامل است نه شهر و دیار؛ و هیچ سواد اعظمی از نفس حکیم سبزواری عالی‌تر نیست (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۱۸-۱۱۹).

شدند. حضور هم‌زمان این چهره‌ها، تنوعی از گرایش‌های فلسفی، عرفانی و ریاضی در پایتخت ایجاد کرد و موجب تقویت حوزه حکمی تهران شد.

۲-۱. حوزه مشهد

حوزه مشهد در آغاز قرن چهاردهم قمری یکی از بزرگ‌ترین مراکز فلسفی ایران به شمار می‌آمد. حضور هم‌زمان فیلسوفان، عرفا و مدرّسان برجسته مانند آقابزرگ شهیدی، حاج فاضل خراسانی، شیخ اسدالله یزدی و میرزا حبیب خراسانی کارکرد مشهد را به‌عنوان مرکز پویای علوم عقلی تثبیت کرد (جلالی و دیگران، ۱۳۸۶، ۱: ۲۶۲). ریشه این شکوفایی را باید تا حدّ زیادی در فعالیت‌های پیشین حاج ملاهادی سبزواری و شاگردان بی‌واسطه او جست‌وجو کرد؛ زیرا حکیم پیش از استقرار نهایی در سبزواری، مدت پنج سال در مشهد و در مدرسه حاج حسن به تدریس اشتغال داشت و در همان مدت کوتاه شاگردان فراوانی تربیت کرد که بعدها حلقه‌های آموزشی مشهد را بنیان نهادند (سبزواری، ۱۳۷۶: ۵۶ و ۱۴۵).

در تحلیلی کلان، شبکه سبزواری در مشهد دو کارکرد اصلی را هم‌زمان ایفا کرد: نخست، تداوم سنت حکمت متعالیه از طریق حلقه‌های درسی مستقیم شاگردان حاجی که پیوند نزدیکی با روش و متون تدریس شده حکیم از قبیل اسفار و شرح منظومه داشتند؛ دوم، فراهم آوردن زمینه‌ای برای تعامل و هم‌زیستی با گرایش‌های دیگر فلسفی، به‌ویژه نفوذ مکتب تهران و برخی خوانش‌های مشائی که از طریق شاگردان حکیم جلوه همچون آقابزرگ شهیدی در مشهد رونق یافته بود (کمالی، ۱۴۰۳). این ترکیب سبب شد مشهد هم عرصه حفظ و تعمیق آموزه‌های سبزواری باشد و هم میدان رویارویی و ترکیب دیدگاه‌ها (همان).

از منظر چهره‌ها، ملا غلامحسین شیخ‌الاسلام (۱۲۴۶-۱۳۱۹ق) نمونه محوری پیوند میان سبزواری و مشهد است. او که پس از شش سال تحصیل نزد حاجی به نجف رفت و سپس به مشهد بازگشت و مدرس آستان شد (شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۴۵) در مدرسه سلیمان‌خان تدریس می‌کرد و نسل وسیعی از فلاسفه و عرفا را تربیت نمود؛ شاگردان او شامل چهره‌هایی چون حاج فاضل خراسانی و آقابزرگ شهیدی بودند که نقشی بنیادین در استمرار و تنوع فکری مشهد یافتند (آشتیانی، ۱۳۴۲: ۱۰۱-۱۰۳؛ بامداد، ۱۳۷۸، ۶: ۱۷۲). میرزا محمد سروق‌دی، خادم‌باشی آستان، نیز با ترکیب حکمت، عرفان و ریاضیات؛ و با تدریس اسفار یکی دیگر از ستون‌های حوزه سبزواری در مشهد بود و تربیت‌یافتگانی چون حاج فاضل و آقابزرگ را به جامعه معرفتی تحویل داد (مطهری، ۱۳۷۶، ۱۴: ۵۳۴؛ آشتیانی، ۱۳۴۲: ۱۰۱-۱۰۳).

وجهی مهم از کارکرد مشهد در تداوم مدرسه سبزواری حضور و فعالیت میرزا محمدابراهیم سبزواری معروف به وثوق‌الحکماء و ملا عبدالکریم خوبشانی تشکیل می‌دهد. وثوق‌الحکماء از مدرسان برجسته علوم عقلی بود و شاگردانی چون شیخ‌الرئیس قاجار نزد او پرورش یافتند (شیخ‌الرئیس، ۱۲۷۳:

۱۰). آثار تفسیری و عرفانی او - از جمله شرح‌هایی بر ادعیه و گلشن راز - نشان می‌دهد که انتقال میراث سبزواری در مشهد تنها در قالب شرح‌نویسی فلسفی ادامه نیافت، بلکه در بسترهای تفسیری و عرفانی نیز بازتاب یافت (مدرس، ۱۳۴۱: ۲۷۴؛ برزگر، ۱۳۷۹: ۱۶۳-۱۷۰).

در کنار او، ملاعبدالکریم خبوشانی از شاگردان مستقیم حکیم سبزواری بود که حکمت و منطق را نزد وی فراگرفت (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۲۲) و بر بخش منطق منظومه چندین حاشیه نگاشت (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰، ۲۰: ۷۵۷). وی در مشهد و نیز در قوچان به تدریس حکمت و منطق اشتغال داشت و از چهره‌های اثرگذار در تثبیت جنبه منطقی این مدرسه محسوب می‌شود (شاکری، ۱۳۸۱: ۲۴۰؛ سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲۲).

از دیگر شاگردان حکیم سبزواری که در مشهد کرسی تدریس داشت، می‌توان به شیخ محمد رضا سبزواری بروغنی اشاره کرد (امین، ۱۴۰۳، ۲۰: ۵۴۲). شخصیت قابل توجه دیگر میرزا ابوالحسن رضوی است که در مجادلاتی که با برخی از منتقدان فلسفه در مشهد داشت، پرسش و پاسخ‌هایی بین او و حکیم در قالب مراسلاتی چند صورت گرفت (مدرس، ۱۳۴۱: ۲۸۰-۲۸۱؛ سبزواری، ۱۳۷۶: ۲۹۹).

یکی دیگر از دانش‌آموختگان مدرسه سبزواری، ادیب پیشاوری (۱۲۶۰-۱۳۴۹ق) است که میان مشهد و سبزوار و سپس تهران و دیگر مراکز رفت‌وآمد داشته‌است. ادیب نمونه برجسته انتقال میان‌شهری آموزه‌های سبزواری و نیز آمیختن آنها با برداشت‌های ادبی و منطقی است. او تا قبل از هجرت همیشگی به تهران در سال ۱۳۰۰ق به تدریس علوم عقلی در مشهد اشتغال داشت. آثاری چند از او بجای مانده‌است از جمله، ترجمه و شرح اشارات که به اتمام نرسیده‌است؛ حواشی بر شرح منظومه و رساله‌ای در بیان قضایای بدیهی و اولی (مدرس گیلانی، ۱۳۸۴: ۳۵-۳۶؛ مرسلوند، ۱۳۷۶، ۱: ۱۰۷).

از منظر گسترش و انتقال معرفت، مشهد عملکردی ترکیبی داشت: حفظ سنت‌های فلسفی، تولید شرح‌ها و حواشی آموزشی، تربیت طلاب برای کرسی‌های محلی، و نیز اعزام شماری از شاگردان به دیگر حوزه‌ها. این نقش چندوجهی، مشهد را به یکی از قطب‌های اصلی شبکه سبزواری بدل کرد که هم هویت منطقه‌ای خود را حفظ کرد و هم پیوندهای میان‌شهری را تقویت نمود.

۳-۱. حوزه اصفهان

اصفهان از دیرباز خاستگاه یکی از زرف‌ترین سنت‌های فلسفی در جهان اسلام بوده‌است. از روزگار ابن‌سینا که در این شهر به تدریس و تألیف مشغول بود، تا دوران صفویه که با حضور حکیمان بزرگ چون میرداماد و صدرالمتألهین شیرازی به اوج شکوفایی رسید، این شهر همواره مرکز آموزه‌های عقلانی و عرفانی ایران به‌شمار می‌آمد. در دوره قاجار نیز تا پیش از ظهور مدارس سبزواری، تهران و مشهد، اصفهان همچنان جایگاه اصلی فلسفه را حفظ کرده بود و بسیاری از حکمای متأخر قاجار از

دل همین حوزه برخاستند. حاج ملاهادی سبزواری خود از تربیت‌یافتگان آخرین نسل حکمای مکتب اصفهان بود که پس از اتمام تحصیلات خود ابتدا در مشهد و پس از آن در سبزواری به تدریس علوم عقلی مشغول شد.

با رحلت استادان برجسته اصفهان در نیمه قرن سیزدهم قمری و انتقال مرکزیت فلسفی به سبزواری و سپس تهران، این شهر از جایگاه نخست خود فاصله گرفت؛ با این حال، شعله فلسفه در اصفهان هرگز خاموش نشد. شاگردان حاج ملاهادی سبزواری که به این شهر آمدند، نقش عمده‌ای در تداوم حیات حکمت و عرفان در اصفهان داشتند. آنان هم به احیای میراث حکمت متعالیه پرداختند و هم در عرصه اشراق و عرفان فلسفی آثاری ماندگار پدید آوردند.

از جمله چهره‌های شاخص این دوره، میرزا نصرالله قمشه‌ای (۱۲۵۷-۱۳۲۴ق) بود که پس از فراگیری حکمت نزد حاج ملاهادی سبزواری و نیز آقا محمدرضا قمشه‌ای، به زادگاهش قمشه بازگشت و در عین کناره‌گیری از محافل عمومی، شاگردانی برجسته در فلسفه تربیت کرد (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۳۰۷). او شخصیتی اخلاقی و در عین حال متفکری ژرف‌نگر بود که حلقه‌ای از اهل معرفت پیرامون خود پدید آورد. از شاگردان نامدارش می‌توان به شیخ محمدهادی فرزانه، شیخ اسدالله حکیم قمشه‌ای و حاج آقا منیرالدین بروجرودی اشاره کرد (حائری، علی، ۱۳۸۶، ۱: ۶۰۷؛ قاسمی، ۱۳۹۳، ۲: ۴۷۰).

میرزا محمدمهدی قمشه‌ای (۱۲۶۱-۱۳۳۰ق) نیز از چهره‌های اثرگذار در این انتقال فکری است. وی حکمت را نزد حاج ملاهادی سبزواری و آقا محمدرضا قمشه‌ای آموخت و سپس در زمره حکمای برجسته اصفهان درآمد. آثار او—از جمله حاشیه بر اسفار ملاصدرا— نشانگر تسلط وی بر مبانی صدرایی است (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۶؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۳۰۵). شاگردان فراوانی از محضر او برخاستند، که برجسته‌ترینشان آیت‌الله بروجرودی است (باقی، ۱۳۷۰: ۱۵۲-۱۵۳).

با توجه به تلمذ میرزا نصرالله قمشه‌ای و میرزا محمدمهدی قمشه‌ای نزد دو استاد از دو حوزه متفاوت، یعنی حاج ملاهادی سبزواری و آقامحمدرضا قمشه‌ای، می‌توان گفت که آن دو از حیث مسیر آموزشی در نقطه تلاقی دو سنت فلسفی سبزواری و تهران قرار داشتند؛ هرچند دایره‌ی میزان و نحوه تأثیرپذیری نظری آنان از هر یک، مستلزم بررسی مستقل آثار و فعالیت‌های علمی ایشان است. با این همه، حضور و فعالیت این دو شاگرد حکیم سبزواری نشان می‌دهد که جریان اندیشه صدرایی، پس از درگذشت استادان برجسته مکتب صدرایی در اصفهان، از طریق آنان تداوم یافت و اصفهان همچنان جایگاه خود را در شبکه انتقال حکمت حفظ کرد.

در کنار جریان صدرایی، در اصفهان گرایش اشراقی نیز توسط شاگردان حاجی تقویت شد. نمونه بارز آن شیخ شهاب‌الدین بزچلوبی کمیجانی (۱۳۱۳ق) معروف به «شیخ اشراق ثانی» است که از شاگردان مبزّ حاجی در سبزواری بود و پس از درک محضر او، در پی رؤیایی معنوی به اصفهان رفت و در مدرسه نوریه اقامت گزید. وی در حکمت اشراق آثاری به زبان فارسی مانند نورالغوّاد نگاشت و تعلیم

اشراقی را با گرایش عرفانی و تعلیمی در هم آمیخت (صدوقی سها، ۱۳۸۱: ۱۸۹؛ دیوان بیگی، ۱۳۶۶: ۲: ۹۰۰).

از دیگر چهره‌های مدرسه حکیم سبزواری مقیم اصفهان، آخوند ملا محمدتقی اصفهانی است که پس از تحصیل در سبزوار، در مدرسه حکیم اصفهان به تدریس اشتغال داشت (صدوقی سها، ۱۳۸۱: ۱۸۱). همچنین عبدالوهاب اصفهانی، با کتاب شرح غررالفوائد که در سال ۱۲۷۳ق در سبزوار نگاشت، از معدود افرادی است که سندی روشن از پیوند آموزشی مستقیم خود با سبزوار بر جای گذاشته است (حسینی اشکوری، ۱۳۹۳: ۱: ۳۴۱؛ مهدوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴: ۳۹۵-۳۹۶).

در همین دوره، شیخ محمدحسین طریحی نجفی (۱۳۲۱ق)، از شاگردان حاجی، در اصفهان اقامت گزید و در کنار ارتباط با سلسله نعمت‌اللهیه، به تدریس و وعظ پرداخت (صدوقی سها، ۱۳۸۱: ۱۹۲-۱۹۳؛ مهدوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲: ۸۰۲). چهره‌هایی چون میرزا اسماعیل مکفر واعظ که پیش از اقامت در تهران حدود بیست سال در اصفهان حضور داشت (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۲۶-۱۲۷)، و ملا سلطان محمد بیدختی گنابادی (سلطان‌علیشاه) نیز با حضورهای مقطعی در این شهر، در شکل‌گیری و تداوم حلقه‌های عرفانی و حکمی اصفهان نقش داشتند. ارتباط سلطان‌علیشاه با میرزا کاظم اصفهانی (سعادت‌علی‌شاه) و مراسلات او با شاگردان حاج ملاهادی سبزواری، از جمله حاج میرزا محمود قدسی تونی (۱۳۲۸ق)، نشان‌دهنده وجود تعامل‌ها و پیوندهایی میان برخی شاگردان سبزواری و جریان‌های عرفانی فعال در اصفهان در این دوره است.

در مجموع اصفهان، از یک‌سو محل بازگشت برخی شاگردان حکیم و استمرار تدریس فلسفه صدرایی بود، و از سوی دیگر، بستری فراهم می‌آورد که در آن مباحث حکمت متعالیه در تعامل با عناصر حکمت اشراق و برخی گرایش‌های عرفانی رایج در این شهر مطرح می‌شد. این تعامل‌ها به تداوم سنت فلسفی اصفهان در دوره پساصدرایی کمک کرد و امکان استمرار آموزش حکمت صدرایی را در فضایی فراهم ساخت که پیش‌تر خود زادگاه آن بود.

۴-۱. حوزه شیراز

حوزه فلسفی شیراز از کهن‌ترین کانون‌های اندیشه در ایران اسلامی است. بنای این مدرسه در عصر ایلخانی و در هنگامه‌ای گذاشته شد که حمله مغول بیشتر مراکز علمی ایران را به رکود کشانده بود. در آن روزگار، به سبب موقعیت جغرافیایی شیراز و دوری آن از مراکز جنگ، این شهر به پناهگاهی امن برای اندیشه‌وران و عالمان بدل شد. در سایه آرامش نسبی، جریان تازه‌ای از تدریس فلسفه و کلام پدید آمد که تا قرون بعد استمرار یافت و با حضور چهره‌هایی چون دوانی و خاندان دشتکیان به یکی از پایه‌های اصلی تفکر فلسفی اسلامی تبدیل شد. با افول دولت ایلخانی، دوران اوج مدرسه شیراز به پایان رسید و در عصر صفویه، پرچم حکمت به دست مکتب اصفهان سپرده شد. با این همه، شیراز

هیچ‌گاه از چراغ حکمت تهی نماند؛ استادانی اندک اما پرمایه، پیوسته در گوشه و کنار این شهر مشعل اندیشه را روشن نگاه داشتند.

در دوره قاجار، هنگامی که حاج ملاهادی سبزواری در سبزواری حلقه‌های درس فلسفه را رونق بخشید، گروهی از طلاب و فضلاء فارس نیز برای بهره‌گیری از محضر او رهسپار خراسان شدند. سید جلال‌الدین آشتیانی می‌نویسد: «بعد از آخوند نوری، مرحوم حاجی در رواج حکمت متعالیه نقش کاملاً اساسی داشته‌است. من پانزده نفر از دانشمندان شیراز را شمردم که آمده‌اند در سبزواری درس خوانده‌اند» (آشتیانی، ۱۳۷۲: ۷). این گروه با بازگشت به زادگاه خویش، چرخه‌ای تازه از حیات فلسفی را در شیراز پدید آوردند و پیوندی مستقیم میان مکتب سبزواری و سنت فلسفی کهن فارس برقرار ساختند. در رأس این جریان، حکیم عباس دارابی شیرازی (حدود ۱۲۲۵-۱۳۰۰ق) قرار داشت؛ مشهورترین شاگرد شیرازی حاج ملاهادی سبزواری که در حافظیه مدفون است. او از برجسته‌ترین استادان فلسفه در فارس بود و یک دوره کامل از درس‌های سبزواری را درک کرده بود. نقل است که در هنگام وداع، استاد با اشاره به او—که نابینایی یک چشم داشت—فرمود: «این طلبه دارابی با یک چشم آنچه داشتیم با خود برد» (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۱۸۳؛ رضائزاد، ۱۳۷۱: ۱۰۹-۱۱۰). بازگشت او به شیراز نقطه آغاز نوزایی حکمت در فارس بود. دارابی در این شهر کرسی تدریس گشود و شاگردان فراوانی پروراند که بسیاری از آنان در قرن بعدی به مدرسان بزرگ حکمت بدل شدند. از جمله شاگردان او می‌توان از ملا عبدالله زرقانی، میرزا محمدصادق سروستانی، شیخ محمدکاظم فیروزآبادی، فرصت‌الدوله شیرازی، حاج ملا احمد دارابی و میر شهاب‌الدین حکیم نیریزی یاد کرد (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۱؛ ۲۲؛ مدّرس گیلانی، ۱۳۸۴: ۱۰۴ و ۱۱۲). حکیم عباس افزون بر تدریس، آثار متعددی از خود به یادگار گذاشت؛ از جمله حواشی بر اسفار، شرحی بر دعای کمیل و شرحی بر قصیده میرفندرسکی با عنوان تحفة المراد. نفوذ او چنان بود که بسیاری از شاگردانش در شیراز و نواحی پیرامون، تداوم‌دهندگان فلسفه اسلامی در جنوب ایران شدند.

از دیگر چهره‌های برجسته این حلقه، میرزا آقا حکیم دارابی جهرمی (متوفی نیمه اول قرن چهاردهم) است. او نیز برای کسب دانش فلسفه به سبزواری رفت و پس از فراگیری حکمت، به شیراز بازگشت و در آنجا به تدریس علوم عقلی و نیز طب پرداخت. شاگردان نامداری چون عبدالعلی معتمدالدوله، که چهار سال نزد وی و پنج سال نزد حکیم عباس دارابی درس خواند، از محفل او برخاسته‌اند (جعفریان، ۱۴۰۰: ۱۱۱). همچنین میرزا محمدعلی بن اسماعیل، معروف به «حکیم الهی»، از شاگردان برجسته وی بود (شریف رازی، ۱۳۵۲-۱۳۷۰، ۵: ۹). حلقه آقا حکیم در حقیقت امتداد مستقیم حلقه سبزواری در شیراز بود و با تأکید بر ترکیب علوم طبیعی، طب و حکمت، وجهی کاربردی به سنت فلسفی شیراز افزود.

در میان شاگردان شیرازی حکیم سبزواری، نام سید عبدالغفور دارابی شیرازی نیز دیده می‌شود. او یک دوره درس حکمت را نزد حاجی در سبزواری گذراند. برخی منابع متأخر گزارش کرده‌اند که چون

به شیراز بازگشت، دچار شور و بی‌خودی شد و خود را در آتشی که فراهم کرده بود افکند بدون آن‌که بتوان تحلیل دقیقی از انگیزه یا زمینه این واقعه ارائه داد (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲۶-۱۲۷).

حوزه شیراز در نتیجه فعالیت این شاگردان، بار دیگر به یکی از کانون‌های زنده حکمت متعالیه بدل شد. در عین حال، با ورود برخی از گرایش‌های اشراقی و عرفانی، این حوزه سیمایی متمایز یافت. در این شهر، تأکید بر «حکمت ذوقی» و پیوند میان عقل و عشق عرفانی همواره پررنگ‌تر از دیگر مراکز بود. شاگردان دارابی و جهرمی، از جمله فرصت‌الدوله شیرازی و میرزا ابراهیم نیریزی، نمونه‌هایی از فیلسوفان شاعر و حکیمان ذوقی این حوزه‌اند.

۵-۱. دیگر حوزه‌ها و مدارس علمی ایران

نفوذ فکری حاج ملاهادی سبزواری در ایران به چهار حوزه بزرگ فلسفی (تهران، مشهد، اصفهان، شیراز) محدود نماند، بلکه آثار علمی و سلوکی او تا اقصی نقاط ایران گسترش یافت. در نیمه دوم قرن سیزدهم قمری، جمعی از شاگردان مستقیم و غیرمستقیم او در شهرهای سمنان، گناباد، تبریز، زنجان، تون، قوچان و مازینان حضور یافتند که هریک به تناسب موقعیت علمی و اجتماعی خود، مشعل حکمت متعالیه را در منطقه خویش فروزان نگه داشتند. این شاگردان، نه تنها آموزه‌های فلسفی استاد را منتقل کردند، بلکه بسیاری از آنان با تلفیق معقول و منقول، و پیوند دادن حکمت نظری با عرفان عملی، جریان تازه‌ای از عقلانیت دینی و سلوک معرفتی را در ایران معاصر پایه نهادند.

در میان آنان، ملا علی سمنانی (۱۲۴۳-۱۳۳۳ق) جایگاهی ویژه دارد. او پس از طی مراحل فقه و اصول در نجف و تحصیل ریاضیات و هیئت در اصفهان، به سبزوار رفت و در محضر حاجی سبزواری حکمت آموخت. پس از بازگشت به زادگاهش، در سمنان کرسی تدریس گشود و هم‌زمان مرجع فتوا و مرجع ترافع نیز بود. اعتمادالسلطنه در مرآت‌البلدان او را «عالمی ربانی که مابین علوم عقلی و فنون نقلی جمع کرده» معرفی می‌کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵: ۱۷۲). حلقه درسی او محل تربیت چهره‌هایی چون حاج عبدالعلی حکیم، شیخ فضل‌الله محقق، ملا علی‌رضا شیوایی و شیخ محمدفانی سمنانی بود (جلالی، ۱۳۹۸: ۲۱ و ۱۸؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۴۸۰). ملاعلی سمنانی در حقیقت استمرار مستقیمی از نظام آموزشی سبزوار بود، با تأکید بر پیوند عقل و فقه و حضور فعال در عرصه اجتماع.

در حوزه عرفان فلسفی و سلوک عملی، سلطان‌محمد گنابادی (سلطان‌علیشاه) (۱۲۵۱-۱۳۲۷ق) از شاگردان ممتاز حاجی بود. او در سبزوار علوم عقلی و سیر و سلوک را توأمان فرا گرفت و مدتی در اصفهان به سر برد و دست ارادت به سعادت علی شاه اصفهانی داد. سپس با بازگشت به گناباد، مکتب تازه‌ای را در پیوند میان حکمت متعالیه و طریقت نعمت‌اللہی بنا نهاد. به تصریح اعتمادالسلطنه، «ما بین ظاهر و باطن را فراهم آورده و معقول را با منقول توأم ساخته است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵: ۱۷۷). تأثیر سبزواری در آثار او، به‌ویژه بیان السعادة فی مقامات العبادۃ،

مجمع السعادة و سعادت نامه به روشنی نمایان است. اگرچه استاد سلوکی او سعادت علی شاه اصفهانی بود، اما تربیت عقلانی و نظم فکری سلطان محمد گنابادی ریشه در تعلیمات سبزواری داشت. شاگرد برجسته او، ملاعلی نورعلیشاه، در ادامه همین مسیر، فلسفه و عرفان را در قالب آموزه‌ای عملی به نسل بعدی انتقال داد (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۰۵-۱۰۶).

در جنوب خراسان، حاج میرزا محمود قدسی تونی (۱۳۲۸ق) چهره‌ای برجسته از شاگردان حاجی بود که فلسفه را نزد او در سبزواری فرا گرفت و سپس به نجف رفت و اجازه اجتهاد دریافت کرد. او پس از بازگشت به وطن، در تون (فردوس) کرسی تدریس فلسفه و اخلاق ناصری برپا نمود و به عنوان «حکیم الهی قدسی» شهرت یافت. تدریس منظومه و اهتمام به علوم ادبی و شرعی، از ویژگی‌های مدرسه او بود (الهی قدسی، ۱۳۸۶: ۲۱). شاگردانش ترکیبی از فقیهان و اهل معرفت بودند و حلقه او نمونه‌ای از پیوند نظام‌مند میان حکمت و تربیت اخلاقی در جنوب خراسان بود.

در ناحیه دیگری از خراسان، ملا عبدالوهاب مایوانی منجم‌باشی (۱۳۲۹ق) از دیگر شاگردان فیلسوف سبزواری بود که پس از تحصیل در سبزواری، به قوچان رفت و سال‌ها به تدریس حکمت و شرح منظومه پرداخت (سبزواری، ۱۳۷۶: ۵۶). او نقشی جدی در انتقال فلسفه اسلامی به قوچان ایفا نمود و شاگردانی نظیر شیخ محمد قوچانی سنگلکی و غلامرضا فاضل قوچانی از طریق او با آثار حکیم سبزواری آشنا شدند (شاکری، ۱۳۸۱: ۱۶۷؛ زمانی قمشه‌ای، ۱۳۸۷: ۴، ۲۹۵).

در آذربایجان، سید شرف‌الدین علی حسینی مرعشی تبریزی (۱۲۰۲-۱۳۱۶ق)، ملقب به «سیدالحکماء و سیدالاطباء»، از چهره‌های ممتاز است. او پس از تحصیل فقه و اصول در نجف، برای تکمیل فلسفه به اصفهان و سپس سبزواری آمد و از محضر حاجی بهره برد. بازگشت او به تبریز آغازگر دوره‌ای تازه در تلفیق فلسفه، طب و ریاضیات در آذربایجان بود (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۲). وی بیش از صد سال زیست و در فقه، فلسفه، طب و نجوم آثار فراوانی نگاشت، از جمله حاشیه‌ای بر شرح منظومه که از متون مهم حکمت در شمال غرب ایران محسوب می‌شود (مدرّس تبریزی، ۱۳۶۹: ۳، ۱۱۶-۱۱۷؛ قاسمی، ۱۳۹۳: ۱، ۴۰۲).

در زنجان، حاج میرزا ابوعبدالله زنجان‌ی (۱۲۶۲-۱۳۱۳ق) از شاگردان مستقیم سبزواری، پس از تحصیل حکمت در سبزواری و منقولات در نجف، به زادگاهش بازگشت و در آنجا به ریاست علمی رسید (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۴۵-۱۴۶). اثر او در تقسیم‌بندی علوم، نشان از نگاه نظام‌مند وی به معرفت دارد و به نوعی بازتاب روش منطقی سبزواری در شمال غرب ایران است.

در مزینان، ملاقربانعلی بهمن‌آبادی (۱۳۱۸ق)، که از اجداد دکتر علی شریعتی بود، از شاگردان حاجی سبزواری محسوب می‌شود. او پس از درک محضر استاد، به مزینان بازگشت و حوزه‌ای فلسفی بنیان گذاشت که به یکی از مراکز فعال معقول در خراسان غربی بدل شد. گفته‌اند آخوند ملامحمد کاظم خراسانی در مسیر سفر به عتبات مدتی نزد او فلسفه خوانده‌است (شریعتی، ۱۳۷۷:

۳۶۶-۳۶۱). نفوذ علمی او چنان بود که حاج میرزا ابراهیم شریعتمدار مدرسه‌ای برایش بنا کرد تا شاگردان فلسفه در همان منطقه تربیت شوند (بیهقی، ۱۳۷۶، ۲: ۱۳۹).

۱-۶. حوزه نجف

شبکه معرفتی برخاسته از مدرسه سبزواری نه فقط در قلمرو ایران، بلکه در فضای علمی فراتر از آن نیز اثرگذار بود. حوزه علمیه نجف، با آن که در سنت خویش بر فقه و اصول تکیه داشت، از رهگذر تعامل با حوزه‌های فلسفی ایران و دانش آموختگان آن بویژه شاگردان و آثار حکیم سبزواری با جریان‌های فلسفی و عرفانی ایرانی آشنا شد و در نتیجه، نوعی گرایش محدود، اما پایدار به حکمت و عرفان در آن پدید آمد.

حکیم سبزواری با شیوه خاص خود در آموزش حکمت، تلفیقی از مباحث فلسفی، کلامی و عرفانی عرضه می‌کرد و تأکید داشت که عقل باید در مسیر ترکیه و تهذیب به کار گرفته شود. همین رویکرد، شاگردان او را به حاملان «عقل متأله» بدل کرد؛ عقلی که در نجف، در بستر فقه و اصول، معنایی تازه یافت. شاگردان مبزز حکیم از حلقه‌های اصلی انتقال این میراث حکمی به نجف بودند. آنان، هر یک به گونه‌ای، حکمت اسلامی را در متن تربیت اخلاقی و اجتهادی نجف بازتاب دادند.

از میان اینان، ملاحسینقلی همدانی برجسته‌ترین چهره در این پیوند تاریخی است. وی پس از درک محضر حاج ملاهادی سبزواری در سبزواری به مدت شش سال (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۴)، به نجف مهاجرت کرد و مکتب عرفانی-فلسفی تازه‌ای را در دل حوزه نجف بنیان نهاد. این مکتب که بر پایه جمع میان شریعت، حکمت و سلوک شکل گرفت، در شاگردان او چون سید احمد کربلایی، آیت‌الله سید علی قاضی طباطبایی و از آن طریق در علامه طباطبایی و شاگردانش تداوم یافت. بدین‌سان، می‌توان یکی از ریشه مهم پیوند میان عرفان، حکمت متعالیه و فقه در نجف را، در امتداد مدرسه سبزواری پی گرفت.

تأثیر مدرسه سبزواری در نجف به حوزه فلسفه و عرفان محدود نماند، بلکه به تدریج در سامان‌دهی عقلانی علم اصول نیز بازتاب یافت. آخوند خراسانی، از برجسته‌ترین اصولیان نجف، در مسیر مهاجرت خود مدتی در سبزواری از محضر حکیم ملاهادی سبزواری بهره برده بود (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲؛ رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۲۳). وی و شاگردانش، از جمله شیخ محمدحسین غروی اصفهانی، با الهام از مبانی فلسفی، در تقویت ساختار عقلانی اصول فقه نقش مؤثری ایفا کردند. به‌ویژه شباهت‌های مفهومی میان برخی مباحث شرح منظومه و مباحثی در کفایة الاصول – مانند بحث معنای مشتق – نشان‌دهنده تأثیرپذیری دستگاه اصولی آخوند از آموخته‌های او نزد حکیم سبزواری است؛ هرچند بررسی تطبیقی و تفصیلی این مطلب، مجال مستقل می‌طلبد.

بر اساس گزارش‌های تاریخی، آخوند در آغاز ورود به نجف به تدریس شرح منظومه و اسفار ملاصدرا پرداخت (جمشیدی، ۱۳۹۰) و با تأکید بر ضرورت آشنایی با فلسفه برای فهم دقیق روایات

اعتقادی، پیوندی میان مباحث اصولی و مبانی عقلی برقرار ساخت (آشتیانی، ۱۳۶۴: ۱۹). مرجعیت علمی و کثرت شاگردان او، در کنار این رویکرد عقلانی، زمینه‌ای برای توجه بیشتر به علوم عقلی در نجف فراهم آورد.

بدین ترتیب، حوزه فلسفی سبزوار، در کنار سایر جریان‌های عقل‌گرایانه، یکی از عوامل مؤثری بود که نه تنها در حفظ و گسترش سنت حکمت اسلامی در ایران سهمی انکارناپذیر داشت، بلکه در بازسازی عقلانیت دینی نجف نیز نقشی قابل توجه در کنار سایر عوامل ایفا کرد؛ و این همان چیزی است که می‌توان آن را امتداد مدارس فلسفی ایران به ویژه مدرسه سبزوار در بستر نجف نامید (ر. ک: کمالی، ۱۴۰۴).

۲. تحلیل شبکه انتقال معرفت از مدرسه سبزوار

تأمل در گستره تاریخی و جغرافیایی مدرسه فلسفی سبزوار نشان می‌دهد که تأثیرات این مدرسه نه تنها در محدوده خراسان که در سراسر ایران قاجاری و حتی مراکز برون مرزی گسترش یافت و اندیشه‌های فلسفی توسط شاگردان و شاگردان شاگردان حکیم در حوزه‌های بزرگ فلسفی بیش از پیش جریان یافت. هر یک از این شاگردان، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی منطقه خود، به احیای سنت عقلانی و بازخوانی حکمت متعالیه در فضای فکری زمانه یاری رساندند.

این شبکه معرفتی، از تهران و مشهد تا اصفهان و شیراز، و از سمنان و گناباد و تبریز و زنجان و مزینان تا حوزه نجف، ساختار چندلایه‌ای از انتقال، بازتفسیر و بازتولید حکمت اسلامی پدید آورد که طی آن، فلسفه صدرایی و تعالیم عرفانی با نیازهای معرفتی هر اقلیم سازگار شد. جدول زیر، تصویری فشرده از این شبکه علمی و نقش شاگردان برجسته مدرسه سبزوار در استمرار و گسترش حکمت در عصر قاجار را نشان می‌دهد.

جدول ۱- شاگردان حکیم سبزواری در حوزه‌های علمی-فلسفی

حوزه	شاگردان حکیم سبزواری	شیوه انتقال یا تأثیر	ثمره و ویژگی‌های فکری حوزه
تفهیم	میرزا محمدحسین سبزواری، ملا اسماعیل سبزواری، میرزا اسدالله سبزواری، صدرالعلماء سبزواری، ملا محمد طهرانی، ملا محمد صادق حکیم، میرزا شمس‌الدین الهی	حضور مستقیم شاگردان سبزواری در تهران؛ تعامل میان مکتب سبزار و مکتب تهران؛ مهاجرت و تدریس شاگردان در مدارس سپهسالار و مروی	ترکیب‌گرایی صدرایی با عقل‌گرایی مشائی؛ پیوند حکمت با علوم طبیعی و ریاضی؛ تقویت مکتب فلسفی تهران
تفهیم	ملا غلامحسین شیخ‌الاسلام، میرزا محمد سروق‌دی، محمدابراهیم سبزواری، عبدالکریم خوشانی، میرزا ابوالحسن رضوی، احمد ادیب پیشاوری، شیخ محمدرضا سبزواری	حضور شاگردان بی‌واسطه و باواسطه حکیم سبزواری در مشهد؛ تشکیل هسته‌ای از مدرسان علوم عقلی در مدارس سلیمان‌خان و میرزا جعفر	استمرار حکمت صدرایی در شرق ایران؛ پیوند عرفان، ریاضیات و فلسفه؛ تربیت نسلی که عصر طلایی حکمت در مشهد را رقم زد
تفهیم	میرزا نصرالله قمشه‌ای، میرزا محمد مهدی قمشه‌ای، شهاب‌الدین بزچلویی کمیجانی، ملا محمدتقی اصفهانی، عبدالوهاب اصفهانی، شیخ محمدحسین طریحی	بازگشت شاگردان سبزواری به اصفهان و تدریس اسفار؛ حضور موقت شاگردان در مدارس حکیم و نوریه؛ پیوند با سنت فلسفی صفوی	بازسازی مدرسه فلسفی اصفهان در عصر قاجار؛ پیوند حکمت متعالیه و اشراق
تفهیم	حکیم عباس دارابی، میرزا آقا دارابی، جهرمی، سید عبدالغفور دارابی	مهاجرت طلاب فارس به سبزار و بازگشت به شیراز؛ تأسیس حوزه‌های فلسفی در داراب و شیراز؛ تربیت شاگردان بسیار در علوم عقلی	احیای حکمت در فارس؛ گسترش شاخه‌ای از مکتب سبزار در جنوب ایران؛ پیوند فلسفه با ذوق عرفانی و ادبی منطقه فارس
تفهیم	ملاحسینقلی همدانی، آخوند خراسانی، حاج میرزا محمود قدسی تونی، ملاعلی سمنانی، سلطان محمد گنابادی	مهاجرت شاگردان سبزواری به نجف؛ تلفیق حکمت و عرفان در حوزه نجف؛ انتقال آموزه‌های منظومه و اسفار، ورود فلسفه به ساحت اصول فقه	پیدایش گرایش عقلانی در فقه و اصول؛ بنیان‌گذاری مکتب فلسفی عرفانی نجف؛ تأثیر بر مکتب قاضی طباطبائی و علامه طباطبائی
تفهیم	ملاعلی سمنانی، سلطان محمد گنابادی، ملاعبدالوهاب مایوانی، ملا قربانعلی بهمن‌آبادی، سیدعلی حسینی مرعشی تبریزی، حاج میرزا ابوعبدالله زنجان‌ی	بازگشت شاگردان سبزواری به زادگاه‌ها و تأسیس حلقه‌های درسی محلی؛ پیوند میان فقه، عرفان و فلسفه	تشکیل حوزه‌های کوچک علوم عقلی و گسترش جغرافیایی حکمت سبزواری در ایران؛ گسترش شرح منظومه در تمامی حوزه‌ها
* سمنان، قوچان، مزینان، تبریز، زنجان)			

نتایج

بر اساس آنچه گذشت، روشن شد که حاج ملاهادی سبزواری با سامان‌دهی نظام آموزشی فلسفه بر محور حکمت متعالیه در سبزواری و تربیت شاگردان متعدد، نقش مهمی در تداوم و گسترش علوم عقلی در دوره قاجار ایفا کرد. این نقش عمدتاً از رهگذر شبکه‌ای انسانی از شاگردان و شاگردان شاگردان تحقق یافت، که افزون بر فلسفه، زمینه استمرار برخی دانش‌های دیگر، مانند منطق، هیئت، ریاضیات و عرفان را نیز در حوزه‌های علمی فراهم ساخت.

یافته‌های مقاله نشان داد که حوزه فلسفی حکیم سبزواری پس از وی، از سبزواری فراتر رفت و حوزه‌های علمی گوناگون ایران - از جمله تهران، مشهد، اصفهان، شیراز و گناباد - و حتی بیرون از آن - از جمله نجف - را تحت تأثیر قرار داد. این گسترش، بیش از آن که واجد یک الگوی واحد باشد، تابع شرایط علمی و فرهنگی هر منطقه بود و در هر حوزه، متناسب با ساختار آموزشی و شرایط فرهنگی، چهره‌ای متفاوت یافت:

در تهران، حضور گسترده شاگردان سبزواری در کنار حکیمان حوزه تهران، به رشد و تقویت هرچه بیشتر این حوزه انجامید. در مشهد، تدریس حکمت به‌وسیله شاگردان، به تدریج رکود پیشین علوم عقلی را کاهش داد و زمینه شکل‌گیری دوره‌ای پررونق در این عرصه را فراهم ساخت. در اصفهان و شیراز نیز حضور شاگردان سبزواری به تداوم تدریس حکمت در بستر همان سنت‌های پیشین انجامید و موجب شد جریان حکمت، پس از درگذشت حکمای بزرگ، برای مدتی همچنان استمرار یابد. در گناباد، گرایش‌های عرفانی و سلوکی برجسته‌تر شد و پیوندی میان فلسفه و طریقت شکل گرفت. در نجف، میراث مدرسه سبزواری در کنار دیگر عوامل، در شکل‌گیری مکتب عرفانی نجف بازتاب یافت و همچنین به‌صورت محدود اما مؤثر در ساختار عقلانی علم اصول نفوذ کرد و در سیر فکری آخوند خراسانی و برخی شاگردان او اثر گذاشت.

از این رو، می‌توان گفت مدرسه سبزواری از یک حوزه محلی به یکی از کانون‌های اثرگذار در انتقال و بازتولید علوم عقلی در گستره‌ای فراتر از جغرافیای خود تبدیل شد. تداوم تدریس متونی چون شرح منظومه در چندین حوزه علمی، شاهدی تاریخی بر این نوع انتقال است. از این منظر، مدرسه سبزواری نمونه‌ای قابل بررسی در تاریخ علم ایران است که نشان می‌دهد چگونه یک جریان آموزشی می‌تواند تا مدتها از طریق شاگردان و حلقه‌های انسانی در مراکز مختلف جغرافیایی استمرار یافته و تأثیرگذار باشد.

منابع

- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۶۴). در مکتب استاد سید جلال‌الدین آشتیانی پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام. کیهان اندیشه، ۱ (۱)، ۴۵-۶۰.
- _____ (۱۳۴۲). شرح مشاعر ملا محمد جعفر لنگرودی. مشهد: زوار.
- _____ (۱۳۷۲). شخصیت حکیم عارف «اسرار»، کیهان فرهنگی، (۹۶): ۵-۱۱.
- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۳۰). طبقات أعلام الشيعة (۲۰ و ۱۳). بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۵۵). المأثر و الآثار. چاپ سنگی: کتابخانه سنائی.
- افشار، ایرج (۱۳۸۰). چهل سال تاریخ ایران: در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه (۲). اساطیر.
- _____ (۱۳۴۰). «شرح احوال و فهرست آثار بدیع الزمان فروزانفر»، مجله راهنمای کتاب، سال چهارم، شماره هفتم.
- الهی، امیر سعید (۱۳۹۳). اسناد و فرمان‌های تاریخی دودمان الهی. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۱). دست بر سینه. روزگار نو.
- الهی قدسی، محمود (۱۳۸۶). دیوان قدسی. به کوشش محمد ترابیان فردوسی. سلوک جوان.
- امین، سید علینقی (۱۳۵۶). «حاج میرزا حسین علوی سبزواری». وحید. نیمه اول مرداد. (۲۱۳): ۳۰-۳۳.
- امین، محسن (۱۴۰۳). أعيان الشيعة (۲ و ۲۰). بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۵۹). بنیاد حکمت سبزواری یا تحلیلی تازه از فلسفه حاج ملا هادی سبزواری. تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران با همکاری دانشگاه تهران.
- باقی، عبدالعلی (۱۳۷۰). مدرّس مجاهدی شکست ناپذیر. تهران: نشر تفکر.
- بامداد، مهدی (۱۳۷۸). شرح حال رجال نامی ایران (۶). مشهد: زوار.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان. ترجمه مانی صالحی علامه. تهران: ماه ریز.
- برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۷۹). «وثوق الحکما و مهمترین اثر او». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، پاییز: ۱۶۳-۱۷۰.
- برقی، محمدباقر (۱۳۸۶). سخنوران نامی معاصر ایران (۱۱). قم: خرم.

- بی‌هقی، محمود (۱۳۷۶). سبزوار شهر دانشوران بیدار (۲). سبزوار: دانشگاه آزاد اسلامی.
- جمشیدی، حسن (۱۳۹۰). شخصیت فلسفی آخوند خراسانی و بازتاب فلسفه در کفایه الاصول. مجله حوزه، ۲۸ (۱۶۲)، دی ماه، ۶۵-۹۵.
- جعفریان، رسول (۱۴۰۰). «نسخه خوانی: شرح حال خودنوشت عبدالعلی معتمد الدوله در تذکره صدر اعظمی». آینه پژوهش. مرداد و شهریور، سال سی و دوم (۳): ۹۱-۱۱۸.
- جلالی، نادره (۱۳۹۸). زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی دکتر غلامرضا اعوانی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- جلالی، غلامرضا و دیگران (۱۳۸۶). مشاهیر مدفون در حرم رضوی (۱). چاپ دوم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حائری، علی (۱۳۸۶). روز شمار شمسی (۱). تهیه‌کننده مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما. قم: دفتر عقل.
- حسینی اشکوری، احمد (۱۳۹۳). المفصل فی تراجم الاعلام (۱). قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۸۹). دانشمندان ایرانی از کهن‌ترین زمان تاریخ تا پایان دوره قاجار. کومش.
- خدری، غلامحسین (۱۴۰۱). «تاملی در مکتب فلسفی سبزوار و تبیین برخی ابتکارات آن». فلسفه و کلام اسلامی. دوره ۵۵، (۲): ۲۸۱-۳۰۴. Doi: 10. 22059/jitp. 2022. 340500. 523339.
- رضانژاد (نوشین)، غلامحسین (۱۳۷۱). حکیم سبزواری، زندگی-آثار-فلسفه. انتشارات سنائی.
- _____ (۱۳۸۷). مشاهد الألوھية (۱). قم: آیت اشراق.
- زمانی قمشه‌ای، علی (۱۳۸۷). هیئت و نجوم اسلامی (۴). قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
- دیوان بیگی شیرازی، احمد (۱۳۶۶). حدیقه الشعراء (۲). به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات زرین.
- سامی، محمد جواد؛ رحیمیان، سعید (۱۳۹۷). «تأثیر حکیم سبزواری بر مکتب تهران (تداوم مکتب فلسفی اصفهان قاجاری)». تاریخ فلسفه. ۹ (۲): ۶۳-۹۴.
- سبزواری، هادی (۱۳۵۹). «شرح حال سبزواری به قلم خود ایشان». چاپ در ضمن مجموعه بنیاد حکمت سبزواری، به کوشش پروفیسور توشی هیکو ایزوتسو، تهران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران با همکاری دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۷۶). رسائل حکیم سبزواری. تصحیح استاد آشتیانی. تهران: اسوه.

- شاکری، رمضانعلی (۱۳۸۱). اثرکنامه تاریخ جامع قوچان. تهران: امیر کبیر.
- شجاعی، امرالله (۱۴۰۰). «نویافته‌هایی از شاگردان ملاهادی سبزواری». میراث شهاب. ۲۷ (۱۰۳): ۱۱۲ تا ۱۳۴.
- شریعتی، علی (۱۳۷۷). هبوط در کویر. شرکت چاپخش سهامی خاص.
- شریف رازی، محمد (۱۳۵۲-۱۳۷۰). گنجینه دانشمندان (۵). تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- شیخ الرئيس قاجار، شاهزاده میرزا ابوالحسن (۱۲۷۳). منتخب نفیس از آثار حضرت شیخ الرئيس. بمبئی: چاپ سنگی، مطبعه ناصری.
- شیرازی، محمد معصوم (۱۳۱۹). طرائق الحقائق (۳). طهران: چاپ سنگی.
- صدر، حسن (بی‌تا). تکمله امل الآمل (۳). بیروت: دار المؤرخ العربی.
- صدرالمتألهین شیرازی، محمد ابراهیم (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی. چاپ دوم. مشهد: مرکز الجامعی للنشر.
- صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۵۹). تاریخ حکماء و عرفاء متأخرین از صدرالمتألهین. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- _____ (۱۳۸۱). تحریر ثانی تاریخ حکماء و عرفای متأخر. تهران، انتشارات حکمت.
- فراهانی، حسن و بهبودی، هدایه‌الله (۱۳۸۸). روز شمار تاریخ معاصر ایران (۳). تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷). آثار عجم (۱). تهران: امیرکبیر.
- فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۹۰). رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد مشهور بمولوی. مشهد: زوّار.
- قاسمی، رحیم (۱۳۹۳). فیض نجف (۲). قم، مجمع ذخائر اسلامی.
- قمشه‌ای، محمدرضا (۱۳۷۸). مجموعه آثار حکیم صهبا به همراه زندگی نامه عارف الهی آقا محمدرضا قمشه‌ای. تهران: کانون پژوهش.
- کمالی، محمد مهدی (۱۴۰۴). نقش خراسان در انتقال و توسعه علوم عقلی در حوزه علمیه نجف. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۸ (۱)، ۱۵۷-۱۷۹. Doi: 10. 22059/jitp. 2025. 384996. 523554.

کمالی، محمدمهدی و کمالی، محمدهادی (۱۴۰۳). تعاملات استاد-شاگردی حوزه فلسفی مشهد و تهران در دو قرن اخیر. تاریخ فلسفه، ۱۵ (۳)، ۱۲۱-۱۴۴. Dor: 20. 1001. 1. 20089589. 1403. 15. 3. 7. 8.

مرسلوند، حسن (۱۳۷۶). زندگینامه رجال و مشاهیر ایران (۱). چاپ دوم. تهران: الهام.

مدرّس، عبدالرحمن (۱۳۴۱). تاریخ علمای خراسان. با مقدمه و تصحیح محمد باقر ساعدی. مشهد: دیانت.

مدرّس تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹). ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب (۳). چاپ سوم. تهران: خیام.

مدرّس گیلانی، مرتضی (۱۳۸۴). منتخب معجم الحکماء. انتخاب و تحشیه از منوچهر صدوقی سها. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). مجموعه آثار شهید مطهری (۱۴). تهران: صدرا.

معصوم علی شاه، محمد (بی تا). تذکره طرائق الحقائق (۳). چاپ سنگی، بی جا.

معلم حبیب آبادی (۱۳۶۲). مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار (۲ و ۴ و ۵ و ۶). اصفهان: کمال.

مهدوی، مصلح الدین و دیگران (۱۳۸۶). اعلام اصفهان (۴ و ۲). اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

References

- Afshar, Iraj (1340). «Sharh-e Ahval va Fehrest-e Asar-e Badi'al-Zaman Foruzanfar.» Rahnāmāye Ketāb, Sal-e Chaharom, Shomāre-ye Haftom. (in Persian)
- (1380). Chehel Sal Tarikh-e Iran: Dar Dowreh-ye Padshahi-ye Naser al-Din Shah (Vol. 2). Tehran: Asatir. (in Persian)
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen (1430 AH). Tabaqat A'lam al-Shi'ah (Vols. 13, 20). Beirut: Dar Ihya al-Turath al. (in Persian)
- Amini, Mohsen (1403). A'yan al-Shi'ah (Vols. 2, 20). Beirut: Dar al-Ta'arof lil-Matbu'at. (in Persian)
- Amin, Seyyed Alinaghi (1356). «Hajj Mirza Hossein Alavi Sabzevari.» Vahid, Nimē-ye Avval-e Mordad (213): 30-33. (in Persian)
- Ashtiani, Seyyed Jalal al-Din (1342). Sharh-e Masha'er-e Molla Mohammad Jafar Langarudi. Mashhad: Zovvar. (in Persian)

----- (1364)» .Dar Maktab-e Ostad Seyyed Jalal al-Din Ashtiani Piramun-e Tafakkor-e Aqli va Falsafi dar Islam.» Keyhan-e Andisheh, 1 (1) , 45-60. (in Persian)

----- (1372)» .Shakhsiyat-e Hakim-e Aref 'Asrar'.» Keyhan-e Farhangi, 96, 5-11. (in Persian)

Baghi, Abdolali (1370). Modarres-e Mojahid-e Shekast Napazir. Tehran: Nashr-e Tafakkor. (in Persian)

Bamdad, Mehdi (1378). Sharh-e Hal-e Rejal-e Nami-ye Iran (Vol. 6). Mashhad: Zovvar. (in Persian)

Barzegar Khaleghi, Mohammad Reza (1379). «Vosug al-Hokama va Mohemtarin Asar-e U.» Majalleh-ye Daneshkadeh-ye Adabiyat va Oloom-e Ensani-ye Daneshgah-e Tehran, 163-170. (in Persian)

Borqe'i, Mohammad Baqer (1386). Sokhanvaran-e Nami-ye Mo'aser-e Iran (Vol. 11). Qom: Khorram. (in Persian)

Brown, Edward Granville (1381). Yek Sal Dar Miyan-e Iranian. Trans. Mani Salehi Allameh. Tehran: Mah Riz. (in Persian)

Bayhaqi, Mahmoud (1376). Sabzevar, Shahr-e Daneshvaran-e Bidar (Vol. 2). Sabzevar: Daneshgah-e Azad-e Eslami. (in Persian)

Divan Beygi Shirazi, Ahmad (1366). Hadiqat al-Sho'ara (Vol. 2). Ed. Abdolhossein Nava'i. Tehran: Zarrin. (in Persian)

Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan (1355). Al-Ma'aser va al-Asar. Ketabkhaneh-ye Sana'i. (in Persian)

Elahi, Amir Saeed (1393). Asnad va Farman-ha-ye Tarikhi-ye Dudman-e Elahi. Qom: Majma'-e Zakhayer-e Eslami. (in Persian)

Elahi, Sadr al-Din (1371). Dast Bar Sineh. Roozegar-e No. (in Persian)

Elahi Qodsi, Mahmoud (1386). Divan-e Qodsi. Ed. Mohammad Torabian Ferdowsi. Soluk-e Javan. (in Persian)

Farahani, Hasan& Behbudi, Hedayatollah (1388). Roozshomar-e Tarikh-e Mo'aser-e Iran (Vol. 3). Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at va Pazhuheshha-ye Siasi. (in Persian)

Forsat Shirazi, Mohammad Nasir (1377). Asar-e Ajam (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

Foruzanfar, Badi'al-Zaman (1390). Resaleh dar Tahqiq-e Ahval va Zendegeani-ye Molana Jalal al-Din Mohammad Mashhur be Molavi. Mashhad: Zovvar. (in Persian)

Haeri, Ali (1386). Roozshomar-e Shamsi (Vol. 1). Qom: Daftar-e Aql. (in Persian)

Hacking, Ian (2002). *Historical Ontology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Haqiqat, Abdolrafi' (1389). *Daneshmandan-e Irani az Kohan Tarin Zaman-e Tarikh ta Payan-e Dowreh-ye Qajar*. Komesht. (in Persian)

Hosseini Eshkevari, Ahmad (1393). *Al-Mofassal fi Tarajem al-A'lam* (Vol. 1). Qom: Majma'-e Zakhayer-e Eslami. (in Persian)

Izutsu, Toshihiko (1359). *Bonyad-e Hekmat-e Sabzevari ya Tahlili Tazeh az Falsafe-ye Hajj Molla Hadi Sabzevari*. Tehran: Mo'assese-ye Motale'at-e Eslami-ye Daneshgah-e McGill, Shobé-ye Tehran, ba Hamkari-ye Daneshgah-e Tehran. (in Persian)

Jalali, Nadereh (1398). *Zendegi Nameh va Khadamat-e Elmi va Farhangi-ye Doktor Gholamreza Aavani*. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafaakhir-e Farhangi. (in Persian)

Jalali, Ghulam Reza et al (1386). *Dignitaries Buried in the Holy Shrine of Imam al-Rida* (Vol. 1). Mashhad: Bonyad-e Pazhuheshha-ye Eslami. (in Persian)

Jamshidi, Hasan (1390). «Shakhsiyat-e Falsafi-ye Akhund Khorasani va Baztab-e Falsafeh dar Kefayat al-Usul.» *Majalleh-ye Howzeh*, 28 (162), 65-95. (in Persian)

Jafarian, Rasoul (1400). «Noskheh Khani: Sharh-e Hal-e Khodnevesht-e Abdolali Mo'tamed al-Dowleh dar Tazkereh-ye Sadr A'zami.» *Ayeneh Pazhuhash*, 32 (3), 91-118. (in Persian)

Kamali, Mohammad Mahdi (1404). «The role of Khorasan in the transfer and development of intellectual sciences in Najaf seminary.» *Falsafeh va Kalam-e Eslami*, 58 (1), 157-179. Doi: 10. 22059/jitp. 2025. 384996. 523554. (in Persian)

Kamali, Mohammad Mahdi & Kamali, Mohammad Hadi (1403). «Master-Student Interactions in the Philosophical Schools of Mashhad and Tehran in the Last Two Centuries.» *Tarikh-e Falsafeh*, 15 (3), 121-144. Dor: 20. 1001. 1. 20089589. 1403. 15. 3. 7. 8. (in Persian)

Khedri, Gholamhossein (1401). «Ta'ammoli dar Maktab-e Falsafi-ye Sabzevar va Tabyin-e Bazi Ebtikarat-e An.» *Falsafe va Kalam-e Eslami*, 55 (2): 281-304. doi: 10. 22059/jitp. 2022. 340500. 523339. (in Persian)

Mahdavi, Mosleh al-Din et al (1386). *A'lam-e Esfahan* (Vols. 2, 4). Esfahan: Sazman-e Farhangi Tafrihi-ye Shahr-dari-ye Esfahan. (in Persian)

Ma'soum Ali Shah, Mohammad (n. d.). *Tazkerat Tara'eq al-Haqayeq* (Vol. 3). Lithograph edition. (in Persian)

Merton, Robert K (1973). *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press.

Mo'alleem Habibabadi (1362). Makarem al-Asar dar Ahval-e Rejal-e Dowreh-ye Qajar (Vols. 2, 4, 5, 6). Esfahan: Kamal. (in Persian)

Morselvand, Hasan (1376). Zendeginameh-ye Rejal va Mashahir-e Iran (Vol. 1). Tehran: Elham. (in Persian)

Mudarris, Abdolrahman (1341). Tarikh-e Olamaye Khorasan. Ed. Mohammad Baqer Sa'edi. Mashhad: Diyanat. (in Persian)

Mudarris Tabrizi, Mohammad Ali (1369). Reyhanat al-Adab fi Tarajem al-Ma'rufin bil-Kunyah aw al-Laqaab (Vol. 3). Tehran: Khayyam. (in Persian)

Mudarris Gilani, Morteza (1384). Muntakhabi Mu'jam al-Hukama. Ed. Manouchehr Sedoughi Soha. Tehran: Mo'asseseh-ye Pazhuheshi-ye Hekmat va Falsafeh-ye Iran. (in Persian)

Motahhari, Morteza (1376). Majmu'eh Asar-e Shahid Motahhari (Vol. 14). Tehran: Sadra. (in Persian)

Qasemi, Rahim (1393). Feyz-e Najaf (Vol. 2). Qom: Majma'-e Zakhayer-e Eslami. (in Persian)

Qomshaei, Mohammad Reza (1378). Majmu'eh Asar-e Hakim Sohba be Hamrah-e Zendeginameh-ye Aref-e Elahi Aqa Mohammad Reza Qomshaei. Tehran: Kanun-e Pazhuhesh. (in Persian)

Reza Nejad (Noushin), Gholam Hossein (1371). Hakim Sabzevari: Zendegi, Asar, Falsafeh. Tehran: Sana'i. (in Persian)

----- (1387). Mashahed al-Oluhiyyah (Vol. 1). Qom: Ayat-e Eshraq. (in Persian)

Sabzevari, Hadi (1359). «Sharh-e Hal-e Sabzevari be Qalam-e Khod-e Ishan.» In Majmu'eh-ye Bunyad-e Hikmat-i Sabzevari. Ed. Toshihiko Izutsu. Tehran: McGill University Tehran Branch & University of Tehran. (in Persian)

----- (1376). Rasa'el-e Hakim Sabzevari. Ed. Seyyed Jalal al-Din Ashtiani. Tehran: Osveh. (in Persian)

Sadoughi Soha, Manuchehr (1359). Post-Sadr-ul-Mutiallahin Mystics & Philosophers. Tehran: Anjoman-e Eslami-ye Hekmat va Falsafeh-ye Iran. (in Persian)

----- (1381). Post-Sadr-ul-Mutiallahin Mystics & Philosophers (Tahrir-e Sani). Tehran: Hekmat. (in Persian)

Sadr, Hasan (n. d.). Takmelat Amal al-Amel (Vol. 3). Beirut: Dar al-Mo'arrikh al. (in Persian)

Sadr al-Mota'allehin Shirazi, Mohammad Ebrahim (1360). Al-Shawahid al-Rububiyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah. Ed. Seyyed Jalal al-Din Ashtiani. Mashhad: Al-Markaz al-Jame'i lil-Nashr. (in Persian)

Sami, Mohammad Javad, and Saeed Rahimian (1397). «Ta'sir-e Hakim-e Sabzevari bar Maktab-e Tehran (Tadavom-e Maktab-e Falsafi-ye Esfahan-e Qajar).» *Tarikh-e Falsafe*, 9 (2): 63-94. (in Persian)

Shakeri, Ramazan Ali (1381). *Atreknameh: Tarikh-e Jame'-e Quchan*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

Shariati, Ali (1377). *Hobut dar Kavir*. Sherkat-e Chapakhsh Sahami-ye Khas. (in Persian)

Sharif Razi, Mohammad (1352-1370). *Ganjineh-ye Daneshmandan* (Vol. 5). Tehran: Ketabforushi-ye Eslamieh. (in Persian)

Sheikh al-Ra'is Qajar, Mirza Abolhasan (1273). *Montakhab Nafis az Asar-e Hazrat Sheikh al-Ra'is*. Bombay: Matba'eh-ye Naseri. (in Persian)

Shirazi, Mohammad Ma'soum (1319). *Tara'eq al-Haqayeq* (Vol. 3). Tehran: Lithograph edition. (in Persian)

Shojaei, Amrollah (1400). «Novyaftehayi az Shagerdan-e Mollahaadi Sabzevari.» *Miras-e Shahab*, 27 (103): 112-134. (in Persian)

Zamani Qomshaei, Ali (1387). *Hey'at va Nojum-e Eslami* (Vol. 4). Qom: Mo'asseseh-ye Imam Sadeq (a. (in Persian)